

КРІ ТИЗИМИНИНГ ХОДИМЛАР МЕҲНАТ ФАОЛИЯТИ САМАРАДОРЛИГИ ВА УЛАР ҚЎНИМСИЗЛИГИГА ТАЪСИРИНИ БАҲОЛАШ

Рахматуллаева Шахноза Хамидовна

*Тошкент давлат иқтисодиёт университети
Инсон ресурсларини бошқариш кафедраси катта ўқитувчиси
Ўзбекистон, 100066, Тошкент шаҳар, Ислом Каримов кўчаси, 49-уй*

Аннотация: Мақолада Қашқадарё вилояти саноат корхоналарида самарадорликнинг муҳим кўрсаткичлари (КРІ) тизими асосида ходимлар меҳнат фаолиятини баҳолаш назарий ва амалий таҳлили амалга оширилиб, ходимлар меҳнат фаолияти самарадорлигини баҳолаш тизимига таъсир этувчи моддий ва номоддий рағбатлантириш, ходимларни ўқитиш ва малакасини ошириш, ташкил этилган меҳнат ва бошқарув тизими ҳамда улар учун пировард ҳисобланган ходимлар қўнимсизлиги ижтимоий сўровнома натижалари асосида таҳлил этилган, тегишли хулоса ва таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлари: Самарадорликнинг муҳим кўрсаткичлари (КРІ) тизими, меҳнат фаолияти натижадорлиги, ходимларни ўқитиш ва малакасини ошириш, меҳнатни ташкил этиш, ходимларни рағбатлантириш, ходимлар қўнимсизлиги.

Abstract: The article carried out a theoretical and practical analysis of assessing the performance of employees based on a system of key performance indicators (KPI) at industrial enterprises of the Kashkadarya region, material and non-material incentives that affect the system for assessing the performance of employees, training and the system of labor and management and the dissatisfaction of employees, considered as the end result for them, according to the results of a social survey, relevant conclusions and proposals were developed.

Key words: Key performance indicators (KPI) system, performance of work, training and development of employees, organization of work, motivation of employees, employee dissatisfaction.

Кириш

Глобал инновацион ривожланиш даражаси турли халқаро рейтинглар орқали баҳолаб борилади. Уларга Жаҳон иқтисодий форуми томонидан ҳисобланадиган Глобал инновацион индекс (GII), Технологик тайёргарлик индекси (NRI), Ахборот-коммуникация технологиялари индекси (GITR), Глобал рақобатбардошлик индекси (GCI)ни киритиш мумкин. Ушбу рейтингларда илмий-техника салоҳияти юқори, фанда етакчилиқни сақлаб қолишга интилаётган мамлакатлар етакчи мавқега эга. Етакчи корхона ва ташкилотларда КРІ (Key performance indicator) яъни асосий меҳнат самарадорлик кўрсаткичини баҳолаш тизимидан кенг фойдаланиб келади.

Жаҳон амалиётида корхоналарда ҳам меҳнат фаолиятини стратегик баҳолашнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Бу корхона раҳбарлари инсон ресурсларини бошқариш ваколатларини кенгайтиши

хамда ўзларининг иқтисодий аҳволи учун жавобгарликлари даражасининг ошганлиги билан боғлиқдир. Корхонада меҳнат самарадорлигини боаҳолашнинг тизимини такомиллаштириш улар рақобатбардошлигини белгилаб бермоқда. Шу жиҳатдан, жаҳон иқтисодиётида шаклланган бугунги ҳолатдан келиб чиққан ҳолда ходимлар меҳнатини тўғри, адолатли ва шаффоф баҳолаш ҳамда уларни иш ўринларида муносиб меҳнатини таъминлаш негизида даромадларини янада оширишга долзарб вазифа сифатида қаралмоқда. Айниқса, корхонада ходимлар меҳнат самарадорлигини баҳолаш тизими асосида улар меҳнатини баҳолаш йўналишидаги тадқиқотларга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Бизнинг тадқиқотимизда саноат ишлаб чиқариш корхоналари мувоффақиятли ишлашини таъминлаш масалаларини ҳал этишдаги стратегия ва тактикани ишлаб чиқишда меҳнат самарадорлигини ошириш катта амалий аҳамиятга эга. Меҳнат самарадорлигини ошириш ҳозирги вақтда энг муҳим ижтимоий-иқтисодий масала бўлиб қолмоқда. Меҳнат самарадорлиги тушунчасини таҳлил қилишдан олдин самара ва самарадорлик тушунчаларининг моҳиятини тушуниб олиш муҳим ҳисобланади. “Самара” ва “Самарадорлик” тушунчалари кенг кўламли, умуммиллий категория сифатида талқин қилиниб, ўз ичига илмий, техник, ижтимоий, иқтисодий ва бошқа натижаларни қамраб олади. “Самара” - тушунчаси иқтисодий жиҳатдан - таҳлил қиладиган бўлсак, маҳсулот, товар ёки хизматларни яратишда ишлаб чиқариш ресурсларини тежаш ёки қисқартиришни билдиради. “Самара” – умумий кўринишда – бу натижа ва сарфлар ўртасида, режали (мақсадли) ва амалдаги (ҳақиқатдаги) кўрсаткичлар ўртасидаги фарқдир.

Тадқиқот натижалари “самара”, “натижа” ўз табиатига биноан миқдорий ва сифат кўрсаткичларида ифодаланишини кўрсатди. Миқдор кўрсаткичлар сифатида мутлақ миқдорлар, яъни қиймат, натурал ва шартли ўлчов бирликларида ифодаланса, сифат кўрсаткичлари сифатида ҳар хил солиштирма, яъни нисбий кўрсаткичлар ишлатилиши мумкин. Иқтисодий адабиётларда самарадорликнинг моҳияти билан боғлиқ тушунчалар ҳар хил мезон ва кўрсаткичлар асосида тасниф қилинади.

Ушбу мақоланинг мақсади ходимларнинг шахсиятини максимал даражада ривожлантиришга қаратилган ва шу билан бирга корхоналарда меҳнат самарадорлигининг муҳим кўрсаткичларини баҳолаш тизимини такомиллаштиришнинг типик сифат кўрсаткичларини таклиф қилишдир.

Ёндашувнинг янгилиги кўпчилик корхоналар томонидан ўз стратегияларини амалга оширишда фойдаланиш мумкин бўлган меҳнат

самарадорлигининг муҳим кўрсаткичларини баҳолаш тизимининг асосий кўрсаткичларининг универсал моделини шакллантиришдадир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили

Кўпчилик муаллифлар самарадорлик нисбий кўрсаткич деб таъкидлаб, у олинган (эришилган) натижа билан харажатлар нисбати орқали аниқлашни тавсия қилишади[1].

Самарадорлик масалалари бўйича узоқ хорижий ва МДХ мамлакатлари олимлари томонидан турли илмий изланишлар олиб борилиб, ўзларининг қарашларини баён қилганлар. Ҳозирги замон ғарб иқтисодчилари Д.Л.Гибсон, Д.М.Иванцевич ва Д.Х.Доннели томонидан “самарадорлик тушунчасини уч йўналишда: биринчидан, корхона (ташкилот) мақсадаларига эришиш даражаси сифатида, иккинчидан, қизиқишлар келишуви даражаси сифатида, учинчидан, ташқи муҳитда яшаб кетиш, кўникиш, эгилувчанлик даражаси”[2] сифатида таҳлил қилганлар.

Самарадорлик тушунчасига Италиялик иқтисодчи Вильфред Парето қўйидагича таъриф берган: “самарадорлик - бу ишлаб чиқариш тизимида бирон бир жараёнга путур (зарар) етказмаган ҳолда юқори натижадорликка эришишдир”[3].

В.В.Новожилов самарадорликка қўйидагича таъриф берган: “самарадорликни умумий тарзда фойдали самарани (натижадорликни) уни олиш учун сарфларга нисбатида ифодаланади. Самарадорлик кўрсаткичи қўйидаги ҳолларда тесқари шаклда, яъни сарфларни самарадорликка нисбатида ифодаланади”[4].

Л.М.Чистов томонидан “самарадорлик” тушунчасига: “самарадорлик – бу вақт бирлигида ишлатиладиган ресурслар бирлиги ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулот кўринишида фойдали хоссаларни концентрациясидир”[5] деб таъриф берган. Шунингдек, самарадорликнинг бир хил мазмунга эга бўлган бир неча кўрсаткичларини: ресурс қайтими, ижтимоий-иқтисодий тизимнинг интенсив амал қилиши ва ялпи ресурслардан фойдаланиш сифати кўрсаткичларини кўрсатган. У ресурс қайтими кўрсаткичини ялпи фойдаланилаётган ресурслар объектлари қуввати бирлигини ўртача ялпи йиллик фойдаланилаётган ресурслар қайтими бирлигига бўлиш орқали аниқлашни илгари сўради[6].

А.В.Карповнинг фикрича “Самарадорлик, аввало, корхона фаолиятининг сифат жиҳатларини тавсифловчи тушунчадир. У “самара” тоифасидан келиб чиқади ҳамда унга қараганда мураккаб ва комплекс тавсифга эга. Самарадорлик чора сифатида кўплаб техник, иқтисодий, лойиҳа ва хўжалик қарорларини аввалдан белгилаб беради. Корхона ўзининг хўжалик, илмий-техник ва инвестицион сиёсатини белгилашда самарадорликдан келиб чиқади”[7].

Америкалик иқтисодчи олим Д.Синк томонидан самарадорлик сўзининг мазмунига турли хил таърифларни беради: “1. Efficiency – инглизча, кам сарф-харажат, тежамкорликни англатиб зурурий ва амалда сарфланган ресурс харажати ифодалайди. 2. Effectiveness – инглизча, маҳсулот сифати ва режа бажарилиш муносабатларини бутун тизим даражасида ифодалайди. 3. Productivity – инглизча, маҳсулдорлик, ишлаб чиқарувчанлик (маҳсулот ҳажмини амалдаги мавжуд ресурс харажатлар нисбати)ни ифодалайди. 4. Profitability – инглизча, фойдалилик. 5. Innovation – инновация. 6. Quality of labour life – сифатли меҳнат фаолияти”[8] каби тушунчаларни изоҳлайди. Коленс луғатида “самарадорлик” кам харажатли омиллар ҳамда товар ва хизматлар ишлаб чиқариш оралиқ муносабатларида намоён бўлиши қайд этилган[9].

Маълумки, корхоналарда иқтисодий самарадорликни тавсифловчи хусусий кўрсаткичларга меҳнат ресурсларидан фойдаланиш кўрсаткичлари, моддий ва молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари киради. Мавжуд меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари алоҳида муҳим аҳамиятга эга.

Н.Береза КРІни ходимларнинг иш фаолиятини баҳолаш учун кўрсаткичлар тўплами сифатида белгилайди. Муаллиф асосий фаолият кўрсаткичлари доирасини ходимларни бошқариш соҳаси билан чеклайди[10].

А.Гаврилюк “муҳим самарадорлик кўрсаткичи” тушунчасини мақсадга эришиш даражасини тавсифловчи коэффициент сифатида белгилайди[11].

В.Петрова КРІ қисқартмасидаги ишлаш сўзининг маъносини таҳлил қилиш асосида ушбу атама асосий кўрсаткичлар сифатида талқин қилиниши кераклигини кўрсатади[12].

Т.Лобанова КРІни ходимларнинг ишини баҳолаш имконини берувчи маълумотлар сифатида белгилайди[13].

Л.Руденко, Н.Дегтяр “энг муҳим самарадорлик кўрсаткичлари” тушунчасини корхонанинг стратегик ва тактик мақсадларига эришиш натижасини тавсифловчи молиявий ва номолиявий кўрсаткичлар тизими сифатида белгилайдилар[14].

Мамлакатимизнинг етук олимлари ҳам самарадорлик масаласи бўйича ўзларининг қарашларини баён қилганлар. Хусусан, Ўзбекистон фанлар академияси академиги Қ.Х.Абдурахмонов томонидан қўйидагича таъриф берилади: “...қайси корхонада инсон омилига устувор аҳамият берилиб, ундан унумли фойдаланилсагина, иқтисодий самарадорликка эришилади”[15].

А.Ўлмасов, А.Ваҳобов томонидан “Самарадорлик ресурс сарфлари билан ишлаб чиқаришдан олинган натижанинг таққосланишини

билдиради, яъни бу нима сарфлаб нимага эришганлигини кўрсатади”[16].

Қ.Ж.Мирзаев, М.Қ.Пардаев томонидан “Самарадорлик дейилганда, мулк шаклидан қатъий назар, барча мавжуд ресурслардан самарали фойдаланиш ва харажатларнинг тежамкорлигини таъминлаш эвазига жамият, давлат, мулкдор, корхона, иш кучи соҳиби каби субъектларнинг манфаатлари муштараклигини таъминлашга қаратилган улар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар мажмуи”[17] деб таъриф берилади.

М.Қ.Пардаев, Б.А.Абдукаримов томонидан эса: “Самарадорлик - бу содир бўлаётган бирор иқтисодий жараённинг қандай натижа билан яқунланганини ифодалайди”[18] деб изоҳ берадилар. Ушбу берилган таърифда самарадорлик тушунчасига иқтисодий нуқтаи назардан ёндашилиб, самарадорлик фақат бирор бир иқтисодий жараёнда вужудга келади деган концепцияни илгари сўрадилар. Бизнинг фикримизча, самарадорлик нафақат иқтисодий жараённинг якунидаги ҳолати, балки ижтимоий натижанинг эришилган даражаси ҳамдир. Самарадорлик тушунчаси мураккаб тушунча эканлигини эътироф этиб, илмий адабиётларда (efficiency – инглизча) (efficientia – лотинча) бир нечта таржимавий талқинга эга, бир мунча кенг тарқалган “efficiency” иборасини самарадорлик, махсулдорлик, ҳаракатчанлик қобилияти ва оперативлик[19] каби тушунчалар билан изоҳлаш мумкин. Ҳозирги вақтда самарадорликни кўплаб таърифлари нафақат иқтисодий фанларда, балки бошқа фанларда ҳам келтирилган.

Иқтисодиёт фанларда “самарадорлик” тушунчаси тор ва кенг маънода талқин қилинади. Самарадорлик тушунчаси тор маънода: потенциал ва реал фаолиятлар натижасининг комплекс таснифи бўлиб, бунда асосий эътибор фаолият бўйича олинган натижаларга қаратилади. Кенг маънода “самарадорлик” тушунчаси: атроф-муҳитга самарали ва адекват ёндашув қобилияти[20], нисбий самара, операциялар ва лойиҳалар[21], сарфланадиган ресурслардан унумли фойдаланиш[22] сифатида талқин қилинади.

Меҳнат фаолиятининг самарадорлигини аниқлаш ва ошириш ҳозирги иқтисодий ривожланиш шароитида энг муҳим вазифа бўлиб қолмоқда. Ўзбекистонда корхоналар учун энг замонавий техника ва технологияларни жалб этиш, иш ўринларини яратиш, мавжудларини сақлаб қолиш, ходимларини ўқитиш ва ривожлантириш тизими негизида корхонада меҳнат самарадорлигининг муҳим кўрсаткичларини баҳолаш тизимини такомиллаштириш бугунги кундаги устувор вазифалардан бири саналади. Шундай экан, корхонада меҳнат самарадорлигининг меҳим кўрсаткичларини баҳолаш бўйича олиб борилаётган тадқиқотлар муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги ПФ-4022-сон “Бандлик соҳасида давлат сиёсатини янада такомиллаштириш ва меҳнат органлари фаолияти самарадорлигини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2018 йил 21 ноябрдаги ПҚ-4022-сон “Рақамли иқтисодиётни ривожлантириш мақсадида рақамли инфратузилмани янада модернизация қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2019 йил 31 октябрдаги ПҚ-4503-сон “Банк-молия соҳасида кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2022 йил 24 январдаги ПҚ-99-сон “Республикада ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва саноат кооперациясини кенгайтиришнинг самарали тизимини яратиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 1 июлдаги “Вақтинча, мавсумий ва бир марталик ишларда банд бўлган фуқароларнинг меҳнат фаолияти самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 410-сон қарори ҳамда мазкур соҳага тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда мазкур диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Меҳнат самарадорлигини баҳолаш учун унинг ижтимоий-иқтисодий категория сифатида кўп жиҳатлилиги муайян кўрсаткичлар тизимини талаб қилади. Бундан ташқари, ишлаб чиқариш даражасини ишлаб чиқариш миқёслари (иқтисодиёт тармоқлари, соҳа, корхона, цех, участка, бригада)га қараб меҳнат самарадорлигини аниқлашнинг турли даражаларини эътиборга олиниши лозим. Бунинг устига, ҳатто бир даражанинг ўзида – айрим корхона (тармоқ, цех)лар даражасида – кўрсаткичлар тизимлари фарқланиши мумкин, чунки маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмлари турлича ҳисоблаб чиқилади, ходимлар таркиби (малака даражаси, иш стажи, сони) тафовутли ва меҳнат сарфларини ҳисобга олишнинг ўз хусусиятлари бўлади.

Ҳозирги кунга қадар иқтисодчилар ўртасида саноат ишлаб чиқариш тармоғида меҳнат самарадорлигини баҳолаш услуби тўғрисида ягона фикр йўқ. Кўпчилик иқтисодчи олимлар “меҳнат унумдорлиги” ва “меҳнат самарадорлиги” тушунчаларини бир-бирига ўхшаш тушучалар, деб таъкидлашади. Масалан, В.И.Иваницкий, И.Н.Максименко ва Н.Н.Ушаковалар[23] қўйидаги таърифни келтиришади: “меҳнат самарадорлиги бажарилган иш ҳажми учун меҳнат сарфларини камайтириш ёки яратишни кўпайтириш билан боғлиқ меҳнат унумдорлиги орқали тавсифланади”. Бу фикрни О.И.Волков[24] ҳам ўз тадқиқот ишларида қайд қилган. Шунингдек, мамлакатимиз олимлари томонидан ҳам чалкашликлар мавжуд, масалан А.Ўлмасов ва А.Ваҳобовларнинг “Иқтисодиёт назарияси” номли дарслигида: “Меҳнат унумдорлиги меҳнат натижасини, меҳнат самарадорлигини англатади”[25] деб эътироф этилади.

Меҳнат самарадорлиги меҳнат унумдорлигидан фарқли ўлароқ, нафақат меҳнат ҳажмини, балки унинг сифатини ҳам ифодалайди. Меҳнат сифати деганда икки маънони тушунмоқлик лозим. Тор маънода маҳсулот сифатини, кенг маънода ижтимоий фойдалилиги, меҳнат натижаларининг қўйилган талабларга жавоб беришини ифодалайди. Меҳнат самарадорлигининг яна бир муҳим жиҳати шуки, у ўз ўрнида меҳнат ресурсларидан фойдаланишдаги тежамкорликни, моддий ва номоддий ишлаб чиқариш соҳасидаги инсон меҳнат фаолиятининг сермеҳнатлилигини ифодалайди. Ушбу бир-бирдан иқтисодий фойдаланиш даражаси бўйича фарқ қилувчи категорияларни ўзаро фарқли жиҳатларини 1-жадвалда таснифлаймиз.

1-жадвал

Меҳнат самарадорлигининг меҳнат унумдорлиги ва ишлаб чиқариш самарадорлигидан фарқи

Фарқлаш жиҳатлари	Ишлаб чиқариш самарадорлиги	Меҳнат унумдорлиги	Меҳнат самарадорлиги
Меҳнат фаолияти соҳаси	Моддий бойликлар ишлаб чиқариш	Моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги меҳнат	Ялпи фойдали меҳнат (моддий ва номоддий ишлаб чиқариш)
Яратилаётган моддий қиймат ва хизматлар массасига таъсири	Ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсиши жамғариш ва жорий эҳтиёжларни қондириш учун керакли моддий қийматларни ўсишига олиб келади	Меҳнат унумдорлигининг ўсиши жамиятнинг барча моддий қийматларни оширади	Меҳнат самарадорлигини ўсиши моддий қийматлар билан бирга хизматлар массасининг ҳам ошишига олиб келади

Меҳнат самарадорлиги иқтисодий категория сифатида тарғиб этилишида В.В.Новожиловнинг ҳиссаси катта, унинг фикрича, "...маҳсулотнинг фойдали хусусияти унинг сонига боғлиқ эмас. Маҳсулот фойдали ёки кераксиз, зарур ёки ортиқча бўлиши мумкин. Ортиқча маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсиши, меҳнат ҳажмининг ошишига олиб келиши мумкин, аммо бу унинг самарадорлигига салбий таъсир кўрсатади"[26]. Шунинг учун меҳнат самарадорлиги ишлаб чиқариш тушунчасидан анча кенг тушунча ҳисобланади. Меҳнат самарадорлиги ўзида нафақат маҳсулот миқдорини акс эттиради, балки маҳсулотнинг истеъмол қийматини, шунингдек иқтисодиёт тармоқларидаги меҳнат самарасини ҳам ифода этади. Меҳнат самарадорлиги миллий ва корхоналарнинг ижтимоийиқтисодий ривожланишини тавсифловчи энг муҳим иқтисодий категориялардан биридир. Меҳнат самарадорлигини иқтисодий категория сифатида моҳияти ва мазмунини 3 йўналишда таҳлил қилиш мумкин: биринчи

йўналиш, ўрганиш предмети бўйича меҳнат ёки ишлаб чиқариш иқтисодий самарадорлигининг ўзи ҳисобланади. Бу иқтисодий категориянинг иқтисодий фанлар тизимидаги ўрни катта эътиборга эга, меҳнат самарадорлигининг объектив иқтисодий қонунлар билан ўзаро алоқаси тадқиқ қилинади, шунингдек кўпгина олимларни бу иқтисодий категория ишлаб чиқаришнинг турли шаклларида ўзига хослиги билан қизиқтиради; иккинчи йўналиш, бу меҳнат самарадорлиги мезонлари ва унинг миқдорий меъёрларини, шунингдек иқтисодиётнинг турли даражаларида самарадорлик кўрсаткичларини излаш, самарадорлик динамикасини ўрганиш билан боғлиқ; учинчи йўналиш эса алоҳида таъсир қилувчи омиллар, шунингдек, иқтисодий соҳалари орқали меҳнат самарадорлигини ошириш йўллари ва заҳираларини тадқиқ қилиш билан боғлиқ. (2-жадвал)

Ушбу 3 та йўналиш ҳам бир-бири билан узвий боғлиқ ва уларнинг асосий мақсади меҳнат самарадорлигини назарий жиҳатдан асослаб беришдан иборатдир. Меҳнат самарадорлигининг моҳиятини ўрганишни энг аввало унинг қайси соҳага тегишли эканлиги аниқлашдан бошлаш лозим: моддий ишлаб чиқариш соҳасида ёки номоддий ишлаб чиқариш соҳасига тегишли.

Саноат ишлаб чиқариш корхоналарида меҳнат ресурсларидан етарли даражада фойдаланилмаслик (ишчи хизматчининг реал ва потенциал имкониятлари билан уларни амалга ошириш ўртасидаги номувофиқлик) ишлаб чиқариш эҳтиёжлари билан ишчи-хизматчиларнинг касбий таркиби ўртасидаги, ишчи-хизматчилар малакасининг мавжуд ва ҳақиқатда зарур даражаси ўртасидаги номувофиқликда, меҳнат функциялари оқилона тақсимланмаслигида, меҳнатдан, уни ташкил этишдан ва шарт-шароитлардан қониқмасликда, ишчи-хизматчининг масъулиятни ҳис қилиш туйғуси етарли ривожланмаганлигида ва бошқа омилларда намоён бўлади. Ушбу омиллар саноат ишлаб чиқариш корхоналарида меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги пасайишига, маҳсулот ишлаб чиқариш сифатига бевосита таъсир кўрсатади ва натижада меҳнат самарадорлиги пасайишига олиб келади. Саноат корхоналарида меҳнат самарадорлигини ошириш омили сифатида бевосита меҳнат ресурслари ва улардан самарали фойдаланиш натижасида ишчи-хизматчиларнинг миқдор ва сифат кўрсаткичлари ўзаро уйғунлиги ҳамда улардан самарали фойдаланиш билан боғлиқ. Ходимлар қўнимсизлигини бошқаришда рағбатлантиришнинг аҳамияти катта. Адабиётларда рағбатлантиришнинг ходимлар қўнимсизлигига таъсири ҳар томонлама ўрганилган бўлса-да, ушбу соҳадаги тадқиқотларнинг асосий қисми рағбатлантиришнинг моддий ёки номоддий жиҳатларига қаратилган бўлади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, моддий рағбатлантириш ва ходимлар қўнимсизлиги

ўртасидаги муносабатларда КРІ тизимининг роли бўйича тадқиқотлар ўтказилмаган.

2-жадвал

**Корхона фаолияти бўйича натижадорликни ўлчаш
кўрсаткичлари таснифи[27]**

Самарадорлик		Унумдорлик
Ишлаб чиқариш	Меҳнат	Меҳнат унумдорлиги
ЯИМ ёки якуний маҳсулот ҳажмининг моддий, меҳнат ва молиявий ресурслар бир бирлигига нисбати	Яратилган ЯИМ ҳажмининг иқтисодиёт тармоқларидаги меҳнат сарфи ва меҳнат сифатига нисбати	Ишлаб чиқарилган ЯИМнинг моддий ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлганларнинг умумий сонига нисбати
Мезо-даражада		
Тармоқ томонидан маълум маҳсулотга нисбатан ялпи эҳтиёжларнинг қондирилиш даражаси. Натура шаклидаги ишлаб чиқарилган ёки соф маҳсулот ҳажмининг фойдаланилган барча ресурсларнинг ҳар бир бирлигига нисбати	Соф маҳсулотнинг тармоқда меҳнат сиғими ва меҳнат сифатига нисбати	Тармоқда ишлаб чиқарилган норматив соф маҳсулотининг тармоқ саноат ишлаб чиқариш персоналининг умумий сонига нисбати
Микро-даражада		
Таъминот, меҳнат унумдорлиги, фонд қайтими, маҳсулот сиғими, таннарх, режасининг бажарилиши, рентабеллик кўрсаткичлари	Яратилган соф маҳсулот ва ишлаб чиқарилган моддий бойликларнинг (сифатий кўрсаткичлар билан) тежаб қолинган иш вақти ва жонли меҳнатга нисбати	Соф маҳсулот ҳажмининг ҳар бир саноат ишлаб чиқариш персонали ишчисига нисбати ёки меҳнат сарфларининг бир маҳсулот бирлигига нисбати

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, моддий рағбатлантириш ходимларни мотивацияси учун муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Бироқ, ходимлар қўнимсизлиги бошқарувдаги ва моддий-номоддий рағбатлантиришдаги адолат тамойиллари бузилиши натижасида пайдо бўладиган жараён дир.

Бугунги кунда ходимларни моддий ва номоддий рағбатлантириш адолат тамойиллари асосида амалга оширилишига КРІ тизими муҳим пойдевор бўлиб хизмат қилиши мумкин деган тушунча мавжуд. Бироқ бу ерда ходимларнинг оилавий қадриятлари, ижтимоий, диний ва дунёвий қарашлари ҳам қисман таъсир этади.

Тадқиқот методологияси

Тадқиқот методологияси корхоналар тузилмаси бўлган корхоналарнинг самарадорликнинг энг муҳим кўрсаткичларини баҳолаш учун КРІ тизимини ишлаб чиқиш жараёнида олинган эмпирик маълумотларга асосланади.

Президентининг фармонлари ва қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлигининг маълумотномалари ва бошқа тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асос ҳисобланади.

Тадқиқотда тизимли таҳлил, қиёсий таҳлил, корроляцион-регрессион таҳлил, прогнозлаш усулларидадан фойдаланилди.

Тадқиқотда Қашқадарё вилоятида фаолият юритаётган “Shaxrisabz VAOT” Акциядорлик жамияти, “DON – XALQ RIZQI” Акциядорлик жамияти, “OQ SAROY TEXTILE” МЧЖ ва “SADO” МЧЖ каби саноат корхоналарида ишлайдиган 1130 нафар ходимнинг сўров маълумотларидан фойдаланилган. Фараз қилинган муносабатлар энг кичик квадратларнинг структура тенгламаларини моделлаштириш усули ёрдамида баҳоланди. Натижалар шуни кўрсатдики, моддий рағбатлантириш ва ходимларни ўқитиш ва малакасини ошириш КРІ тизими билан ижобий боғлиқ бўлиб, бу ўз навбатида ходимлар қўнимсизлиги билан салбий боғлиқдир. Рағбатлантиришнинг ходимлар қўнимсизлигига билвосита таъсири фақат моддий рағбатлантириш ва ходимларни ўқитиш ва малакасини ошириш учун қўллаб-қувватланди, чунки тўғри ташкил этилган меҳнат ва адолатли бошқарув ва номоддий рағбатлантириш КРІ тизимига сезиларли боғлиқлик мавжуд бўлмаслиги мумкинлиги таҳлил этилиши лозим.

Тадқиқотимиз КРІ тизимини “ишлаши”да рағбатлантиришнинг икки турининг ўрни ва ўз навбатида ходимлар қўнимсизлигини бир вақтнинг ўзида ўрганиш орқали натижаларни қўлга киритди. Моддий ва номоддий рағбатлантиришларни ўз ичига олган моделни синаб кўриш орқали бизнинг тадқиқотимиз КРІ тизимини тушунтиришда моддий рағбатлантиришнинг номоддий рағбатлантиришга нисбатан қўшимча прогнозли кучга эга ёки йўқлигини ўрганди.

Шуни алоҳида таъкидлаш мумкинки, агар КРІ тизими асосида рағбатлантириш ходимнинг ташкилотга муносиблигини кўрсатса, ходимларнинг меҳнати адолатли рағбатлантирилса, у ҳолда ходимларнинг меҳнатга бўлган мотивацияси уларни қўнимсизлик ҳолатини камайтиради.

Шундай қилиб, қуйидаги фаразлар ўринли деб ҳисобланди:

1. Моддий рағбатлантириш ва ходимлар қўнимсизлиги ўртасидаги муносабатлар КРІ тизими орқали амалга оширилади.

2. Номоддий рағбатлантириш яъни, тўғри ташкил этилган меҳнат ва адолатли бошқарув, ходимларни ўқитиш ва малакасини ошириш

тизими ва ходимлар қўнимсизлиги ўртасидаги муносабатлар KPI тизими орқали амалга оширилади.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси

Қашқадарё вилояти саноат корхоналарида ишлайдиган 1130 нафар ходимнинг сўров маълумотларидан унумли фойдаланилган, натижада жуда яхши, жавоб даражаси 84,16% (951 нафар)ни ташкил этган. Тадқиқот таҳлилларида 69% эркак ва 31% аёл иштирокчилар киритилган. Иштирокчилар ўртача 32,5 ёшда эди (минимал = 22 ёш; максимал = 56 ёш). Иштирокчиларнинг 52,4 фоизи магистрлик даражасига эга, 45,6 фоизи эса бакалавр даражасига эга. Иштирокчиларнинг аксарияти (79,8%) ҳозирги ташкилотда бир йилдан ўн йилгача ишлаган, 17,2 фоизи у ерда 11 йилдан 20 йилгача ишлаган ва атиги 3 фоизи 21 йилдан ортиқ иш тажрибасига эга.

Сўровнома саволлари иш берувчилар, уларнинг вакиллари ва мутахассислар иштирокида тузиб чиқилди. Жавобларни 5 балли шкала бўйича ўлчанди, бунда 1 ва 5 мос равишда “мутлақо рози эмасман” ва “қатъий розиман” кабиларни билдиради. Тадқиқот жараёнида респондентларнинг ёши, жинси, хизмат муддати, маълумоти ва фаолият тури алоҳида эътиборга олинган.

Тадқиқот таҳлиллари SmartPLS дастури ёрдамида амалга оширилди. SmartPLS бир вақтнинг ўзида ўлчов кўрсаткичлари ва уларнинг яширин тузилмалари ўртасидаги муносабатлар ҳамда структуравий модел, яъни тузилмалар ўртасидаги муносабатларни синовдан ўтказадиган энг кичик квадратлар йўлини моделлаштириш усулидир. Албатта шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, PLS намуна ҳажми кичик бўлса ва модел мураккаб бўлса, моделни баҳолаш учун жуда фойдалидир.

Тадқиқот жараёнида индивидуал элементларнинг ишончилиги, изчиллиги ва дискриминантнинг ҳақиқийлигига қараб баҳоланди. Вазнларни қабул қилиш учун биз минимал даражадан фойдаландик - 0,05. Ходимларни ўқитиш ва малакасини ошириш бўйича иккита савол ва ходимлар қўнимсизлигидан ва KPI тизимидан биттадан саволлар ижобий бўлмаган вазн бергани учун кейинги таҳлилда фойдаланилмади. (3-жадвал) Қолган барча кўрсаткичлар бўйича вазнлар 0,625 дан юқори кўрсаткични кўрсатди, бу кўрсаткичлар ва уларнинг тегишли омиллари ўртасида ишончли боғлиқликни кўрсатди. Бундан ташқари, барча ишончлик (CR) коэффицентлари 0,7 дан юқори бўлган, бу чора-тадбирларнинг етарли даражада ички изчиллигини кўрсатади. Конвергент ва дискриминантнинг ҳақиқийлигини баҳолаш учун Форнелл ва Ларскер мезони ишлатилган. Конвергент ҳақиқийлик, агар чиқарилган ўртача дисперсия (AVE) 0,50 дан ошса, тасдиқланади.

3-жадвал

Тадқиқот натижаларидан олинган омиллар вазни, ишончлилик ва ўртача дисперсия

Омиллар	CR	AVE	Вазн
Ходимларни ўқитиш ва малакасини ошириш	0.797	0.663	0.842
Тўғри ташкил этилган меҳнат ва адолатли бошқарув	0.749	0.611	0.625
Моддий рағбатлантириш	0.848	0.589	0.649
KPI тизими	0.881	0.644	0.728
Номоддий рағбатлантириш	0.871	0.621	0.661
Ходимлар қўнимсизлиги	0.919	0.851	0.891
			0.949

Бу ерда: CR - композит ишончлилик; AVE - ўртача дисперсия

Барча омиллар учун ўртача дисперсия (AVE) 0,5 дан юқори бўлган, бу яширин омилларнинг конвергент ҳақиқийлигини белгилайди.

4-жадвал

Тадқиқот давомида олинган дискриминант ишончлилиги коэффицентлари

Омиллар	1	2	3	4	5	6
Ходимларни ўқитиш ва малакасини ошириш (1)	0.817					
Тўғри ташкил этилган меҳнат ва адолатли бошқарув (2)	0.204	0.779				
Моддий рағбатлантириш (3)	0.141	0.279	0.768			
KPI тизими (4)	0.379	0.371	0.539	0.811		
Номоддий рағбатлантириш (5)	0.474	0.482	0.463	0.478	0.786	
Ходимлар қўнимсизлиги (6)	-0.172	-0.216	0.304	-0.393	-0.418	0.922

Бир марталик сўров ёрдамида респондентлардан маълумотларни тўпладик, бу потенциал усулнинг умумий тафовутига олиб келиши мумкин. Изоҳловчи омил таҳлили шуни кўрсатдики, энг катта омил дисперсиянинг атиги 28,5% ни кўрсатди, бу тадқиқот маълумотларида умумий усул фарқлари билан боғлиқ муаммолар йўқлигидан далолат беради. Path-коэффицентларининг аҳамияти SmartPLS3 да bootstrap таҳлили билан баҳоланди. 1-расмда яширин ўзгарувчилар ўртасидаги моделнинг асосий структуравий бевосита таъсирининг йўл баҳолари кўрсатилган. 5-жадвалда Path-коэффицентлари, t-қийматлари, таъсир ҳажми ва VIF дисперсия баллари келтирилган. Моделни ички баҳолаш натижалари. KPI тизими ўзгаришининг 46,5 фоизини ва ходимлар қўнимсизлигининг 18,6 фоизини кўрсатди. KPI тизимидаги 46,5%

тафовутнинг 13,1%и фақат моддий рағбатлантириш ҳиссасига тўғри келди, бу

5-жадвал

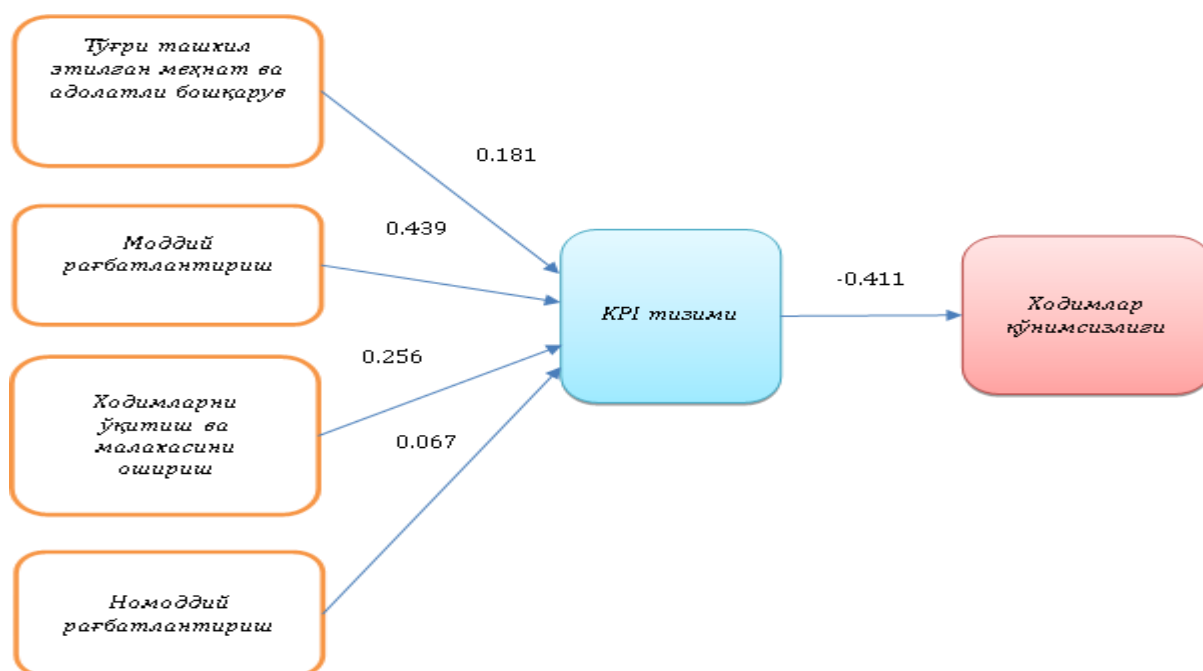
Path-коэффициентлари, таъсир ҳажми ва дисперсия

Мезонлар	Омиллар	β	t-қиймат	Таъсир ҳажми	VIF
Ходимлар қўнимсизлиги $R^2 = 0.185$	KPI тизими	-0.411	4.890***	0.181	1.644
KPI тизими $R = .0459$	Ходимларни ўқитиш ва малакасини ошириш	0.256	2.639**	0.086	1.625
	Тўғри ташкил этилган меҳнат ва адолатли бошқарув	0.181	1.648	0.043	1.401
	Номоддий рағбатлантириш	0.067	0.499	0.006	1.951
	Моддий рағбатлантириш	0.439	4.229***	0.248	1.361

Бу ерда: β , beta; VIF (variance inflation factor); *** $p < 0.001$, ** $p < 0.01$.

KPI тизимини тадқиқ этишда моддий рағбатлантиришнинг номоддий рағбатлантиришдан юқори даражада туришини кўрсатади. Бундан ташқари, Path-коэффициентлари рағбатлантиришнинг KPI тизимига таъсирига оид тўртта таклифдан фақат иккитаси қўллаб-қувватланганлигини кўрсатди.

Биринчи гипотезани қўллаб-қувватлаш учун биз моддий рағбатлантириш ва KPI тизими ўртасида сезиларли ижобий муносабатни топдик ($\beta = 0.439$; $p < 0.001$). Бизнинг кутганимиздан фарқли ўлароқ, тизимли моделни баҳолаш тўғри ташкил этилган меҳнат ва адолатли бошқарув ҳамда KPI тизими ўртасидаги муҳим муносабатларни аҳамиятсиз бўлди ($\beta = 0.181$; $p = 0.099$). Таҳлил натижалари KPI тизимига ходимларни ўқитиш ва малакасини оширишнинг ижобий таъсирини қўллаб-қувватлашини кўрсатди ($\beta = 0,256$, $p < 0,05$), номоддий рағбатлантиришнинг KPI тизимига таъсири қўллаб-қувватланмади ($\beta = 0,067$; $p = 0,619$). Тадқиқот шунингдек, KPI тизими ходимлар қўнимсизлигига таъсир қилишини кўрсатди. Таҳлил маълумотлари ушбу муносабатни қўллаб-қувватлайди ($\beta = -0,411$, $p < 0,001$). Тадқиқот шуни кўрсатадики, моддий ва номоддий рағбатлантириш KPI тизими (1- ва 2-фаразлар) орқали ходимлар қўнимсизлигига билвосита таъсир қилади. Натижалар шуни кўрсатадики, моддий рағбатлантириш KPI тизими билан муҳим алоқага эга, ўз навбатида ходимлар қўнимсизлигининг муҳим прогнозчиси ҳисобланади.

1-расм. SEM-моделни баҳолаш

Худди шундай, ходимларни ўқитиш ва малакасини ошириш ходимлар қўнимсизлигига билвосита таъсир қилади, чунки ходимлар қўнимсизлиги КРІ тизимининг муҳим прогнозчиси бўлиб, бу ўз навбатида ходимлар қўнимсизлиги билан сезиларли салбий боғлиқликка эга.

6-жадвал

КРІ тизими ва ходимлар қўнимсизлигининг бошқа омилларга билвосита таъсир натижалари

Омиллар ўртасидаги боғлиқлик	β билвосита таъсир	t -қиймат	Ишончлилик оралиғи (2.5-97.5%)
Ходимларни ўқитиш ва малакасини ошириш — КРІ тизими — ходимлар қўнимсизлиги	-0.107	2.51*	(-0.128; -0.021)
Моддий рақбатлантириш — КРІ тизими — ходимлар қўнимсизлиги	-0.176	3.29**	(-0.290; -0.073)

Бу ерда: ** $p < 0.01$, * $p < 0.05$.

Bootstrapping баҳолари моддий рақбатлантириш ва ходимларни ўқитиш ва малакасини оширишнинг ходимлар қўнимсизлигига билвосита таъсирини кўрсатди ($\beta = -0,176$; $p < 0,01$; $\beta = -0,107$; $p < 0,05$). Тўғри ташкил этилган меҳнат ва адолатли бошқарув ҳамда номоддий рақбатлантиришдан ходимлар қўнимсизлигигача бўлган муносабатлар учун воситачилик таъсирини модел қўллаб-қувватламади, чунки бу икки омилнинг КРІ тизимига тўғридан-тўғри алоқаси йўқ. Шундай

қилиб, маълумотлар 1-фаразни қўллаб-қувватлайди, 2-фаразни қисман қўллаб-қувватлайди.

Хулоса ва таклифлар

Корхона ходимлари меҳнатини баҳолашнинг асосий мақсадига эришишда меҳнат сифатини баҳолаш тизими муҳим аҳамиятга эгадир. Меҳнат сифати - бу мураккаб иқтисодий категория бўлиб, товарнинг истеъмол қиймати, миқдори ва сифатини яратишда моддий қўринишдаги ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айрибошлаш ва истеъмол жараёнларида меҳнат муносабатларини ифода этади.

Корхона ходимлари меҳнат сифатини баҳолаш тизими қўйидаги мақсадларни аниқлаш учун қўлланилади:

- ишчининг шахсий имкониятларини ўрганиш;
- малака ошириш ва бунга тайёрлаш орқали ишчиларни қўллаб-қувватлаш йўли билан уларнинг касбий маҳоратларини ошириш;
- касб поғоналаридан кўтарилиш ҳамда иш жойини ўзгартириш;
- қўшимча ҳақ ва мукофот пулларини ташкил қилиш;
- корхона ишлаб чиқариш талабларига жавоб бера олмайдиган ишчиларни аниқлаш.

Қоидага биноан, меҳнат сифатини баҳолаш тизимида бир қатор кўрсаткич(талаб)лардан фойдаланилади. Кўп миқдордаги кўрсаткичлардан фойдаланиш иш ҳисобини ҳамда уни амалда қўллашни қийинлаштиради. Бу кўрсаткичлар ишчилар томонидан қабул қилиш учун осон ва иложи борича барча иш фаолиятидаги ишчиларни ҳисобга олган ҳолда универсал бўлиши мақсадга мувофиқ. Лекин шу билан бирга улар айнан маълум фаолият тури учун ихтисослашганлигини ҳам ҳисобга олиш зарур. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, баъзи доимий талаблар кўпгина корхоналар томонидан қабул қилинган: бу, маҳорат ҳамда ташаббускорлик, иш фаолиятидаги доимийлик (иш фаолиятидаги узлуксизлик), иш жараёнидаги қатъий фидоийлик, бир нечта касб кўникмаларига эга бўлиш, рационизаторлик, кашфиётчилик қобилиятларига эга бўлиш ва ҳоказо. Шу билан бирга, шароитга мослашиш, ҳамкорлик, ишонччилик, эҳтиёткорлик, илғорлик, меҳнат воситаларига тўғри муносабатда бўлиш, ўз ишини пухта билиш, техника хавфсизлик қоидаларига риоя қилиш каби талаблар ҳам муҳим ҳисобланади.

Корхона ишлаб чиқариш жараёнида бундай кўрсаткич ва талабларни ўрнатиш ишчиларнинг психологик ҳамда физиологик имкониятлари, математик-статистика ва яна бир қатор омилларни ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Тадқиқотимизда корхоналардаги ходимлар меҳнат самарадорлигини баҳолашда қўлланилиб келинаётган самарадорликнинг муҳим кўрсаткичлари (KPI) тизими ва ходимлар қўнимсизлиги, шу билан биргаликда ходимларни рағбатлантиришдаги

ҳолат, адолатли бошқарув ва ташкил этилган меҳнат бўйича таҳлил натижалари қуйидаги хулосаларни берди:

Биринчидан, корхонада самарадорликнинг муҳим кўрсаткичлари (KPI) тизимини жорий этишда у ёки бу вазн бирликларини танлашдаги хатолар мавжудлиги ходимлар қўнимсизлигига олиб келиши мумкин.

Иккинчидан, корхона фаолиятида меҳнат самарадорлигини баҳолашда адолатлилик тамойилиши доимий амал қилиниши, жамоа ва бошқарув ходимлари рағбатлантиришда жамоанинг фаолиятига тўғри баҳо бериш мақсадга мувофиқ.

Учинчидан, самарадорликнинг муҳим кўрсаткичлари (KPI) тизими ҳар қандай корхонада ходимларни ўз ўрнига қўйилган ёки қўйилмаганлигини кўрсатиб турувчи муҳим кўрсаткич ҳисобланади. Шунинг учун ушбу тизимдан фойдаланишдан олдин ҳар қандай корхона ходимларни бошқариш тизимини қайта кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Буни тадқиқот давомидаги сўровнома саволларига респондентлар томонидан берилган натижалардан кўриш мумкин.

Тўртинчидан, самарадорликнинг муҳим кўрсаткичлари (KPI) тизимига барча корхоналар фаолияти ҳам мос келавермаслиги мумкин, бунда фаолият самарадорлигини баҳолашнинг мақсад ва асосий натижалар (OKR, Objectives and Key Results) тизимидан фойдаланиш тавсия этилади.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Абдукаримов Б.А., Султонов Ш.А. “Хизмат кўратиш соҳасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик самарадорлигини баҳолаш мезонлари, кўрсаткичлари ва уларни аниқлаш йўллари”. “Сервис” илмий оммабоп журнали, 2011. - № 1-сон. - 20 б.

2. Гибсон Д.Л., Иванцевич Д.М., Доннели Д.Х. “Организации: поведение, структура, процессы”. Пер. с англ. – 8-е изд. - М.: “ИНФРА”, 2000. – с. 662.

3. Кузнецов Б.Л., Кузнецова С.Б., Андреева Ф.И. “Эффективность корпоративного развития”. // Экономическая синергетика: Ответы на вызовы и угрозы XXI века: сб. науч. тр. // Под ред. д.т.н., проф. Б.Л. Кузнецова. – Набережные Челны: Изд-во Камской гос. нж.-экон. акад., 2005. – с. 119.

4. Новожилов В.В. “У истоков подлинной экономической науки”. // – М.: “Наука”, 1995. – с. 234

5. Чистов Л.М. “Теория эффективного управления социально-экономическими системами”. Учебник. – СПб.: “Астерион”, 2005. – с. 575.

6. Карпов А.В. “Психология менеджмента” (учеб. пособие). – М.: “Гардарика”, 2000.

7. Генкин Б.М., Козлова М.И. “О показателях эффективности и принципиальных схемах мотивации эффективной работы”. // Вестник ИНЖЕКОНа. – Сер. Экономика, 2004. – Вып. 4 (5). – с. 3-9.

8. Руденко Л.Г., Дегтярь Н.П. Сущность КРІ и его роль в управлении предприятием // Вестник московского университета им. С. Ю. Витте. Серия 1: Экономика и управление, 2017. – № 2(21). – doi: 10.21777/2307-6135-2017-2-50-54.

9. Қ.Абдурахмонов. Меҳнат иқтисодиёти: Назария ва амалиёт / Дарслик. Қайта ишланган ва тўлдирилган 3-нашри. Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «fAN» нашриёт давлат корхонаси, Т.: 2019. – 592 б. 193-б.

10. Ўлмасов А., Ваҳобов А. “Иқтисодиёт назарияси” (Дарслик) (тўлдирилган ва қайта ишланган нашри). Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2014. – 41 б.

11. Мирзаев Қ.Ж., Пардаев М.Қ. “Хизматлар соҳаси иқтисодиёти”. Ўқув қўлланма. Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2014. – 112 б.

12. Пардаев М.Қ., Абдукаримов Б.А. “Корхонанинг иқтисодий салоҳияти таҳлили”. СамИСИ, 2007. - 154 б.

13. Мюллер Д.К. “Англо-русский словарь”. М.: “Русский язык”, 1992. – с. 233-234

14. Кравченко С.А. “Социально-экономический русско-английский словарь”. – М.: “Астрель”, 2004. – с. 511.

15. Борисов А.Б. “Большой экономический словарь”. – М.: “Книжный Мир”, 1999. – с. 825.

16. <http://ru.wikipedia.org>. Халқаро мустақил энциклопедия расмий сайти.

17. Иваницкий В.И., Максименко Р.Н., Ушакова Н.Н. “Экономика труда”. – М.: “Экономика”, 1990. – с. 334.

18. Волков О.И. “Экономика предприятия: учебник”. – М.: “ИНФРА – М”, 1997. – с. 416.

19. Ўлмасов А., Ваҳобов А. “Иқтисодиёт назарияси” (Дарслик) (тўлдирилган ва қайта ишланган нашри). Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2014. – 43 б.

20. Новожилов В.В. “Проблемы измерения затрат и результатов при оптимальном планировании”. – М.: “Наука”, 1972. – с. 56.